

મંડલ વિષે

મંડલ. આજકાલ એ મંડલા કે મંડલ તરીકે પણ ઓળખાય છે, પણ આ મૂળ સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દ છે અને સંસ્કૃતમાં એનો અર્થ થાય છે વર્તુળ. અસંખ્ય ધર્મો અને પ્રણાલીઓમાં અને ખાસ કરીને હિંદુ અને બૌદ્ધ ધર્મોમાં વર્તુળનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. સૌપ્રથમ એ હિમાલયની આસપાસના વિસ્તારો અને ભારતમાં જોવા મળ્યા. અહીંના લોકો કલાત્મક અભિવ્યક્તિ દ્વારા બ્રહ્માંડ અને આત્મા વચ્ચે એક પ્રતીકાત્મક સંબંધ સ્થાપવાની કોશિશ કરે છે. આજકાલ ગોળાકાર મંડલ ખૂબ પ્રચલિત છે. મંડલ એટલે એક જાદુઈ વર્તુળ, એક એવી જગ્યા કે જેને સતત પરિવર્તન પામતા જગતથી અને અશુદ્ધ સંસારથી આરક્ષિત કરવા અલગ પાડવામાં આવી છે. આ વર્તુળ અખંડતા, સંપૂર્ણતા, અનંતતા, શાશ્વતતા અને એકતા નિરૂપે છે. એ ઊર્જાનું દષ્ટિગત સ્વરૂપ છે. આ પવિત્ર વર્તુળ એક આધ્યાત્મિક સાધન છે, જે સુષુપ્ત મગજમાં રહેલા વિચારોને યોગ્ય રસ્તે દોરે છે, ધ્યાનમાં મદદ કરે છે અને આ વિશ્વથી પેલે પારની દુનિયામાં પ્રવેશવા સજ્જ કરે છે.

હિંદુ ગ્રંથો અનુસાર મંડલ એટલે સર્જનની અભિવ્યક્તિ. એક એવો સમર્પિત વિસ્તાર કે જે ઈશ્વરને સન્માન સાથે આવકારે છે, આસન આપે છે અને બ્રહ્માંડનાં બળો આ વર્તુળમાં એકઠાં કરે છે. આજે એ ધ્યાન કરવા માટે, માનસિક તાણ ઘટાડવા અને હળવાશ અનુભવવા અને વિશ્વ સાથે જોડાવાનું પ્રતીક મનાય છે. એ વ્યક્તિનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં મદદ કરે છે, વિચારોના દોડતાં તોફાનને નાથે છે, કુદરતની પ્રશંસા કરે છે અને પોતાની જાત તરફ અંતર્મુખ બનાવે છે.

જૈન ધર્મ કહે છે કે દરેક વ્યક્તિમાં દિવ્યતા હાજર હોય છે. બૌદ્ધ ધર્મ કહે છે દરેક વ્યક્તિ બુદ્ધ છે, જ્ઞાની છે, માત્ર આ જન્મજાત શક્તિને સચેત કરવાની જરૂર હોય છે.

મંડલના પાંચ મૂળભૂત ઘટકો છે : સમાનતા, ભૌમિતિક આકારો, રંગો, સંખ્યા અને હેતુ. એના વિવિધ સ્તરોમાં ખાસ અર્થ સાથે વિવિધ પ્રતીકો અને ભૌમિતિક આકારો દોરાય છે. આ ઘટકો સમજીને અને સતત સભાનપણે તેમને એકબીજા સાથે સંયોજીને મંડલ તૈયાર કરાય છે. એ જે જગ્યાએ લટકાવ્યાં હોય તે સિવાય એ દર્શકના જીવનમાં પણ શક્તિનો સ્ત્રોત લાવે છે.

મંડલની મૂળ આકૃતિમાં એકની અંદર એક વલયો હોય છે. વલયોની સંખ્યા સામાન્ય રીતે દસ હોય છે અને સૌથી મધ્યમાં એક બિંદુ હોય છે, જે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં મદદ કરે છે. ક્યારેક વલયોની વચ્ચે ચોરસ હોય છે. મધ્ય વર્તુળના કેન્દ્રની ફરતે દસેક વલયો હોય છે. વચ્ચેના, સૌથી અંદરના વર્તુળમાં બુદ્ધની પ્રતિમા, ફૂલો, મંત્ર - ખાસ કરીને ઓમકાર કે બૌદ્ધ ધર્મનું કોઈ પ્રતીક દોરવામાં આવે છે. મંડલમાં હંમેશાં મધ્ય અક્ષની બંને બાજુ સમાનતા અને કેન્દ્રબિંદુની આસપાસ પણ સમાનતા જળવાય છે. આ સ્વર્ગ અને બ્રહ્માંડનું પ્રતીક છે.

કેટલાંક મંડલ બહારની તરફ વલયો સાથે અંદર તરફ જતાં ચોરસ આકૃતિ ધરાવે છે. આ ચોરસ મંડલ મહેલનું પ્રતીક છે, જ્યાં અન્ય દેવતા અને બુદ્ધની મૂર્તિઓ સ્થાપિત છે. એનો અર્થ છે ભગવાનનો આદર અને એમને બિરાજવા માટે આહ્વાન.

ચોરસની દરેક બાજુ એક દરવાજો હોય છે, જે અંગ્રેજીના ટી આકારનો છે. આ દરવાજો દયા, કરુણા, સહાનુભૂતિ અને ધીરજના પ્રતીક રૂપ નિર્બંધ વિચારો છે. ચોરસ અને વર્તુળો દ્વારા રચાતા મંડલમાં પાયાના આકારો નિર્દેશિત થાય છે. આ સ્તરોની સંખ્યામાં ફેરફાર હોઈ શકે.

મંડલનું એક પાયાનું માળખું છે, જે સ્થપતિની જેમ એક નિશ્ચિત નકશો હોય છે. ગ્રંથોમાં જણાવ્યા અનુસાર એમાં વલયોમાં બ્રહ્માંડ, કુદરત, ચોરસમાં મહેલ અને મધ્યમાં બિંદુ હોય છે. મધ્ય વર્તુળમાં એક બિંદુ હોય છે, જેની ફરતે બહાર અને અંદર વલયો હોય છે. આ વલયોની વચ્ચે ચાર આરા છે, જે ચાર પાંદડીના રૂપમાં હોય છે. આ વલયો અને ચોરસની સંખ્યામાં વધઘટ માન્ય છે.

મધ્યમાં આવેલા વર્તુળની રચનામાં મધ્યબિંદુ, ત્યાર બાદ અંદરનું વલય (inner rim) અને બહારનું વલય (outer rim) હોય છે. આ બે વલયોની વચ્ચે, ચાર વિસ્તારો પુષ્પ-પત્રના આકારમાં હોય છે. આ બહારના વલયને સ્પર્શે તેમ એક ચોરસ હોય છે, જેની ચારે બાજુ નાનકડા છજજા (bay, buttress) જેવો હિસ્સો હોય છે.

આ અંદરના ચોરસની બહાર બેથી-ત્રણ ચોરસ દોરાય છે, જેની સૌથી બહારની પટ્ટી મજબૂત દીવાલ (eaves, parapet) છે. આ ચોરસ બાદ બહારના વલયો શરૂ થાય છે, જેમાં કમળનાં ફૂલો, એ પછીના વલયમાં સ્મશાન (premier ring of charnel bones), વજની દીવાલ અને સૌથી બહારનું વલય અગ્નિ, પાણી, ભૂ-પર્વતો, આકાશ, વાદળાં, હવા વગેરે તત્ત્વો દર્શાવે છે. અગ્નિ બુદ્ધિ અને વિવેકનું અને ફૂલો જીવંતતાનું પ્રતીક છે. બહુ ઓછા લોકોને સ્મશાનચક્રની જાણ હશે, પણ બુદ્ધ મંડલમાં એ ખાસ સ્થાન ધરાવે છે. હંમેશાં કાળા રંગનાં પદાર્થો, હાડકાં, વગેરે એમાં રજૂ થાય છે. સ્મશાનચક્ર જીવન નશ્વર હોવાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

આ કિલ્લા જેવી રચના, વિવિધ વલયો, સૌપ્રથમ શરીર, ત્યાર બાદ વાણી અને આખરે મનને કેન્દ્ર ભાણી લઈ જાય છે.

બૌદ્ધ ધર્મમાં વિવિધ હેતુઓ માટે જુદાંજુદાં મંડલ ચીતરવામાં આવે છે. આમાં કાલચક્ર મંડલ, મંત્ર મંડલ, ચિકિત્સક મંડલ, ઉપચાર મંડલ, પુષ્પ મંડલ, રેત મંડલ, બાહ્ય મંડલ વગેરે છે.

૧. કાલચક્ર મંડલ

પ્રાણાલીંગત રીતે કાલચક્ર મંડલ ખૂબ ખાનગી રાખવામાં આવે છે. તિબેટન બૌદ્ધ ધર્મમાં ધર્મપ્રવેશ કે ભિક્ષુઓની દીક્ષાપ્રસંગે કરાતાં વિધિ-વિધાનો બાદ ૧૨ દિવસ પછી એ લોકદર્શન માટે ખુલ્લાં મુકાય છે. આ વ્યવસ્થાને કારણે લોકોમાં ઘણી ખોટી માન્યતાઓ પ્રસરી હતી, જેને લઈને દલાઈ લામાએ સાંસ્કૃતિક અર્પણ તરીકે આ રેત મંડલ આમજનતાને સમર્પિત કર્યું છે. આ મંડલ ખૂબ પ્રોત્સાહજનક અને પ્રેરણાદાયક હોય છે. એ દર્શાવે છે કે જીવનમાં એક બિંદુમાંથી ઉદ્ભવેલી દરેક ચીજ એકબીજા સાથે જોડાયેલી છે. વર્તુળ પોતે જ મનુષ્યને સંપૂર્ણ રૂપે પ્રદર્શિત કરે છે અને એનું માનસ છતું કરી એનામાં રહેલી દિવ્યતા દર્શાવી ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં મદદરૂપ બને છે.

૨. સ્વાસ્થ્ય પૂર્તિ મંડલ

સ્વાસ્થ્ય પૂર્તિ મંડલ મનમાં શાંતિ ઊપજાવે છે અને એક બિંદુ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

૩. પુષ્પ મંડલ

ફૂલોની ડિઝાઇનવાળા મંડલ સ્વાસ્થ્ય જાળવવામાં અને સજગ જીવનશૈલી અપનાવવામાં મદદ કરે છે. ભૌમિતિક આકારનાં મંડલ કુદરતની રચના અને મનુષ્યના શરીરના બાહ્ય અને આંતરિક સ્વરૂપને સમજવા માટે એક પ્રતીક છે. આથી જ આ જટિલ ડિઝાઇનો વિચારશીલ વ્યક્તિને સ્વ, કુદરત અને આત્મા સાથે એક દૃઢ અને ઊંડું જોડાણ સ્થાપવામાં મદદ કરે છે.

૪. રેત મંડલ

બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ રેત મંડલ બનાવે છે, જે નશ્વર માનવજીવનનું પ્રતીક છે. મંડલ બનાવતી વખતે તેઓ મંત્રોચ્ચાર કરે છે અને પવિત્ર આકારોમાં સકારાત્મક કંપનો પેદા કરે છે. આ ઊર્જામાં ચિકિત્સક શક્તિ છે, જે સમગ્ર જગતમાં ફેલાય છે. લોકો એની સાથે જાહેર કરાયેલા સમય સુધી એકાકાર થાય કે દર્શન કરે છે. ભિક્ષુઓ આ ચોક્કસ સમય બાદ આશીર્વાદ, પ્રાર્થના અને શુદ્ધીકરણ સાથે સમાપન વિધિ કરે છે આ મંડલનું વહેતા પાણીમાં વિસર્જન કરાય છે. આનો અર્થ એટલો જ છે કે આ દુનિયામાં કશું ચિરંજીવ નથી, દરેક વસ્તુ અને પળ સતત પરિવર્તન પામે છે.

૫. શૈક્ષણિક મંડલ

બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ તેમના મઠવાસીય જીવન દરમિયાન ડિઝાઇન અને રચનાના સિદ્ધાંતો પર આધારિત મંડલ દોરવાનું શિક્ષણ મેળવે છે. એ રંગબેરંગી માનસિક નકશા હોય છે, જે હિમાલય વિસ્તારની સંસ્કૃતિનો હિસ્સો છે.

૬. મંત્ર મંડલ

મંત્ર મંડલમાં કેન્દ્રમાં બૌદ્ધદેવતા કે બૌદ્ધપ્રતીક દોરાય છે. તેની આસપાસ મંત્ર અથવા કોઈ વાક્ય લખવામાં આવે છે. એ ક્યારેક શબ્દ હોય છે અથવા વાક્યાંશ હોય છે, જે મોટેથી વારંવાર બોલાય છે અથવા ધ્યાન અવસ્થાની જેમ મનમાં રટણ થાય છે. મંત્ર મંડલ એક સિક્કાની બે બાજુ સમાન છે. મંત્રો પવિત્ર સૂત્રો હોય છે અને મંડલ પવિત્ર જગ્યા હોય છે.

૭. ચિકિત્સક મંડલ

ચિકિત્સક બુદ્ધ મંડલ હાથવણાટના સુતરાઉ કાપડ પર હાથે જ દોરવામાં આવે છે. એમાં વાનસ્પતિક રંગો વપરાય છે અને ખૂબ સુંદર આકૃતિઓ દોરાય છે. મંડલની મધ્યમાં વૈદ બુદ્ધ હોય છે. આ સિવાય, તબીબી વિદ્યાના, તિબેટની ભાષામાં લખાયેલા ચાર પુસ્તકો પણ દોરાય છે અને તેની ચોપાસ 'ઓમ્ મણિ પદ્મે હુમ્' મંત્ર બાર વખત લખવામાં આવે છે. એનાં વલયોમાં, અંદરથી બહાર, ક્રમશઃ આઠ તબીબી ગુરુઓ, સાત ગુરુ અને આઠમા શાક્યમુનિ, સોળ મુખ્ય બોધિસત્ત્વ અને બહારના વલયમાં દસ દ્વારપાળો અને બાર યક્ષો દોરવામાં આવે છે. એને જોતાં જ એ આશીર્વાદ આપે છે અને ચિકિત્સા કરે છે.

બૌદ્ધ ધર્મમાં જુદાજુદા પંથ શરૂ થયા એ મુજબ એમના વિશેષ મંડલ બનવા લાગ્યાં.

વજયાન પંથ

વજયાન અનુસરતા બૌદ્ધો રેત મંડલ બનાવે છે. તંત્ર સાધનાનો એ મુખ્ય હિસ્સો છે.

થેરવાડા બૌદ્ધ પંથ

થેરવાડા એ પાલી ભાષાનો શબ્દ છે. થેરનો અર્થ છે વડીલો અને વાડાનો અર્થ છે શબ્દો કે ઉપદેશ. પાલીમાં લખાયેલા ગ્રંથો બુદ્ધનો ઉપદેશ દેનાર સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ મનાતા હોઈ, આ પંથના લોકો એને અનુસરે છે. એ મુજબ, બુદ્ધના આઠ શિષ્યો, ભૂતકાળના પ્રમુખ નવ બુદ્ધ અને ગૌતમ શાક્યમુનિ, દસ દિશાઓ અને બ્રહ્માંડના આઠ ખૂણાને રક્ષતી આઠ દેવીઓ રજૂ કરાય છે.

શિન્ગોન બૌદ્ધ પંથ

જપાનમાં બૌદ્ધ ધર્મનો મોટો હિસ્સો વજયાન પંથ છે, જે શિન્ગોન પંથ તરીકે ઓળખાય છે. શિન્ગોન પંથીઓ માને છે કે શુદ્ધ સત્ય શબ્દોમાં નહીં, પણ માત્ર મંડલની કલા દ્વારા જ વ્યક્ત થઈ શકે. શિન્ગોનમાં વિધિ-વિધાનમાં મંડલનો અને અગ્નિનો ખાસ ઉપયોગ થાય છે. મંડલના બે પ્રકાર ખૂબ મહત્ત્વના છે, એક 'ગર્ભધાતુ' મંડલ, જે અસ્તિત્વના આરંભને દર્શાવે છે અને 'વજધાતુ' મંડલ, જે ધર્મનો નિચોડ જણાવે છે.

શિન્તો બૌદ્ધ પંથ

શિન્તોમાં મંડલ સ્વર્ગ, 'કામી' એટલે કે દેવો, આત્મા, અગમ્ય બળો અને પૂજાસ્થળનો અર્ક દર્શાવે છે.

નિચિરેન બૌદ્ધ પંથ

નિચિરેન પંથમાં મંડલનું નામ અને સ્વરૂપ બદલાયાં છે. મંડલને 'મોજી મંડલ' અથવા ગોહોનઝોન કહે છે. એ વર્તુળ નથી પણ લંબચોરસ છે. કાગળ કે રેશમ પર અથવા લાકડાના ટુકડા પર એ દોરાય છે અને લટકાવવામાં આવે છે. એમાં ચીની ભાષાના શબ્દો (કેરેક્ટર) અને મધ્યયુગીન સંસ્કૃત લિપિ છે, જે બુદ્ધના કેવળજ્ઞાનને નિર્દેશિત કરે છે.

હિંદુ ધર્મ

હિંદુ ધર્મમાં મૂળ મંડલને યંત્ર કહેવામાં આવે છે. એ સામાન્ય રીતે ચોરસ હોય છે, જેને ચાર દરવાજા હોય છે. એ મંડલ કરતાં નાનાં હોય છે. એમાં બેથી ત્રણ દિશાઓ સાથે ભૌમિતિક આકારોવાળાં યંત્રો પણ હોય છે, જે સાધના, પૂજા અને આધ્યાત્મિક અભ્યાસમાં વપરાય છે.

જૈન ધર્મ

જૈન ધર્મમાં લોકપ્રિય મંડલ શ્રી સિદ્ધચક્ર પૂજન છે, એને યંત્ર પણ કહે છે. એ પૂજાપાઠ માટે વપરાય છે. એ એક જટિલ પ્રક્રિયા છે, જેમાં જમીન પર વિવિધ રંગોના અનાજથી આખું સિદ્ધચક્ર દોરવામાં આવે છે. પૂજા મંત્રોચ્ચારથી શરૂ થાય છે, એની સાથે જ કેન્દ્રમાંથી બહાર તરફ આ ગોઠવણી થાય છે. મધ્યમાં પૂર્ણા ખીલેલું કમળ હોય છે અને નવપદ અર્થાત્ નવ

તત્ત્વોની પૂજા થાય છે. શ્વેતાંબર પંથમાં એ નવપદ તરીકે અને દ્વિગંબર પંથમાં એ નવદેવતા તરીકે ઓળખાય છે.

મંડલની વિગતોને ઇતિહાસ પણ ટેકો આપે છે. ચીનના દુન્હોંગ શહેર પાસે મળેલી મોગાઓ ગુફાઓમાં ભીંતચિત્રોમાં મંડલ મળ્યાં છે. દુન્હોંગ શહેર ખૂબ લોકપ્રિય હતું, કારણ કે બીજી સદીથી ૧૫મી સદી સુધી વિશ્વમાં યુરેશિયન વેપારમાર્ગ – ‘સિલ્ક રૂટ’ ઉપર પૂર્વના દેશોમાંથી પશ્ચિમ તરફ વેપાર અર્થે જતા, ટકલામકાન રણ પસાર કરતાં પહેલાં આ ધમધમતું શહેર આવતું હતું. આજે જોકે એની જાહોજલાલી ઓછી છે, પ્રથમ સદીમાં બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ ધર્મના પ્રચાર અર્થે અહીં પહોંચ્યા હતા અને આ શહેરના વિકાસમાં ફાળો આપ્યો હતો. તેઓએ ગુફાચિત્રો બનાવ્યાં હતાં. જોકે આરંભમાં તેઓ આ ગુફાઓનો ધ્યાન માટે ઉપયોગ કરતા હતા. ભિક્ષુઓએ કોરેલી આ ગુફાઓ પૂજાસ્થાન અને યાત્રાધામમાં ફેરવાઈ હતી, જે મોગાઓ ગુફાઓ કે ‘હજાર બુદ્ધોની ગુફાઓ’ તરીકે પ્રચલિત થઈ હતી. માયા સંસ્કૃતિ કે જે લગભગ ઈ. પૂ. ૨૫૦માં વિકસવા લાગી હતી, ત્યાં કેલેન્ડર જોવા મળ્યાં છે, જે કાલચક્ર કે રેતચક્ર સમાન છે. મેક્સિકોમાં વિકસેલી આઝટેક સંસ્કૃતિ જણાવે છે કે ધાર્મિક વર્ગ એક સૂર્ય-પથ્થરનો ધાર્મિક વિધિ-વિધાનોમાં ઉપયોગ કરતો હતો, જે સમગ્ર બ્રહ્માંડ દર્શાવે છે. એ પણ મંડલ જેવા જ છે. ઇન્ડોનેશિયાના જાવા ટાપુ પર બંધાયેલું વિશ્વનું સૌથી વિશાળ બૌદ્ધ સંકુલ મંડલ પર આધારિત છે. એ આશરે ૮૦૦-૮૨૫ CEમાં બંધાયું હતું. ઓસ્ટ્રેલિયાના મૂળ નિવાસી પણ મંડલનો ઉપયોગ કરતાં હતાં.

મંડલના આધુનિક ઉપયોગો

યોગાભ્યાસમાં મંડલ પવિત્ર જગ્યા ઊભી કરવા અને સકારાત્મક ઊર્જા એકઠી કરવા વપરાય છે. ધ્યાન-અવસ્થામાં મન કેન્દ્રિત કરવામાં પણ એ સહાયભૂત બને છે. અમેરિકન મૂળ નિવાસીઓ સારવાર માટે વર્તુળો ઊભાં કરે છે. એ મગજ, શરીર અને હૃદયને પુનઃ સ્થાપિત કરે છે. પશ્ચિમના દેશોમાં દુઃસ્વપ્નો ટાળવા અને ચેનથી સૂવા માટે ‘ડ્રીમ કેચર’ તરીકે મંડલ ઉપયોગમાં લેવાય છે. જીવનમાં તાણ ઓછી કરવા, ઉન્માદ ઘટાડવા અને હળવાશ લાવવા મંડલમાં રંગ ભરવાનાં અનેક પુસ્તકો મળે છે. ધ્યાન શીખવતા આચાર્યો ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા મંડલ દોરવાનું સૂચન કરે છે.